

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 133 2012

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin

Uppsala: Torsten Petterson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Otto Fischer (uppsatser) och Jerry Määttä (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av

Magnus Bergvalls Stiftelse och Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word till info@svelitt.se. Konsultera skribentinstruktionerna på sällskapets hemsida innan du skickar in. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 15 juni 2013 och för recensioner 1 september 2013. *Samlaren* publiceras även digitalt, varför den som sänder in material till *Samlaren* därmed anses medge digital publicering. Den digitala utgåvan nås på: <http://www.svelitt.se/samlaren/index.html>. Sällskapet avser att kontinuerligt tillgängliggöra även äldre årgångar av tidskriften.

Uppsatsförfattarna erhåller digitalt underlag för särtryck i form av en pdf-fil.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förordande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet PG: 5367–8.

Svenska Litteratursällskapets hemsida kan nås via adressen www.svelitt.se.

ISBN 978-91-87666-32-4

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2013

”Se kvinnorna”

Marika Stiernstedt, Hjalmar Söderberg och den genuspolitiska kontexten i början av 1900-talet

AV CATRINE BRÖDJE

*Mäns och kvinnors historia är ju så sammanflätad som varp och inslag i en väv.
(Elin Wägner, Väckarklocka, Stockholm 1941, s. 29)*

I början av 1900-talet uppmanade Ellen Key kvinnorna att gå ”sin egen vilda väg, upp-
rorets väg mot allt det onda i samhället som blivit följderna av mannens ensidiga välde”
och att sätta ”in sin egen vibrationshastighet i kulturförloppet”.¹ Key ville se en ny sorts
människa, en Ny kvinna, som hon i *Lifslinjer I* beskriver så här:

Hon vill icke längre eröfras som en fästning eller jagas som ett villebråd. Ej heller vill hon
lik den stilla insjön bida strömmen, som söker sig väg till dess famn. Själfröström vill hon gå
sin egen väg till den andra strömmens möte.²

Den Nya kvinnan – das neue Weib – the New Woman – syntes samtidigt i hela Eu-
ropa. Hon blev ett begrepp precis som Nietzsches övermänniska och en ofta förekom-
mande gestalt i framför allt böcker skrivna av kvinnor.³ Hon stod på tröskeln till en ny
tid, deltog i det offentliga livet och bröt mark för en ny kvinnosyn, vilken implicerade
en motståndshållning gentemot kvinnlig underordning och kvinnlig underkastelse i
tidens patriarkala system.

Det tidiga 1900-talets diskussion om tidens genusordning och den Nya kvinnan var
livaktig och i den deltog såväl Marika Stiernstedt som Hjalmar Söderberg med sina ro-
maner *Lilas äktenskap* (1910), respektive *Martin Bircks ungdom* (1901) och *Doktor Glas*
(1905). Här låter jag sammanföra Stiernstedt och Söderberg i ett fiktivt samtal mot
bakgrund av tidens genuspolitiska kontext.⁴ I min läsning av de tre ovannämnda ro-
manerna spårar jag mer eller mindre dolda intertextuella relationer till Ellen Key och
Elisabeth Dauthendey, som var framträdande representanter i det förra sekelskiftets
genuspolitiska diskussion, vilket leder till att jag betraktar Stiernstedts och Söderbergs
romaner som kommentarer till just denna diskussion.⁵

Innan jag kommer in på Stiernstedts och Söderbergs romaner ska jag helt kort be-
röra Ellen Key, som spelade en stor roll i det förra sekelskiftets diskussion om manligt
och kvinnligt och som alla var tvungna att förhålla sig till. Det gick inte att komma

förbi henne.⁶ I detta inledande resonemang nämner jag även Elisabeth Dauthendey och hennes omdiskuterade bok *Das neue Weib und ihre Liebe* från 1901.

Både Stiernstedt och Söderberg hade en relation till Key. Tillsammans med Söderberg tillhörde Key de radikalt frisinnade kretsarna, båda två uppvisade en stark vilja att gå mot strömmen och båda två lämnade den kristna tron. De ingick i de stockholmska nittiotalskotterierna och skrev senare i livet vänartiklar om varandra.⁷ För Stiernstedt var Key onekligen en stor inspirationskälla, även om hon försökte inta en reserverad hållning gentemot henne. Key var nämligen för många samtida kvinnor en biktmoder,⁸ och mot denna keyska roll värjde sig Stiernstedt.⁹

Det var särskilt Keys kärlekslära som Stiernstedt och Söderberg tog intryck av. Hur skulle vi då kunna beskriva denna kärlekslära, som satte kvinnan i centrum, och med vilken Key i samtiden kom att utöva ”ett erotologiskt välde”?¹⁰ I *Lifslinjer I*, där Key i några uppsatser skriver om sin kärlekslära, finns en tydlig vilja att bejaka modernitetens framstegstanke.¹¹ Titlarna på några av uppsatserna i *Lifslinjer I* skvallrar om detta: ”Könssedlighetens utvecklingslinje”, ”Kärlekens evolution” och ”En ny äktenskapslag” och dessa titlar är tecken på att Key anammar modernitetens framtidstro och ser sig leva i en ny tid: ”Vi lefva i en själarnas nydaningstid af världshistorisk betydelse.” (s. 72) Adjektivet ny upprepas ofta och hon talar om en ny tid, en ny kvinna, en ny man, en ny sedlighet och en ny kärlek. Key är visionären som vill se förändringar, som vill nydana familjeliv och samhälle.

Key menar i *Lifslinjer I* att den nya kvinnan kräver en ny man som är själsligen jämbördig med henne. Denna nya kvinna har nämligen ingenting att ge den man, ”som endast söker hennes läppar men ej lyssnar till orden ifrån dem; som längtar till hennes famn men ler eller mörknar, då hon röjer sin själs daning”. (s. 71) Emellertid påpekar Key också att nutidens män inte heller vill bli betraktade som bara kön utan älskas för sin personlighets skull och att ”[d]e älska för sin del just den kvinnliga individualiteten, åt hvilken de bereda rörelsefrihet istället för att – som ännu deras fäder – söka likforma den efter sin egen”. (s. 66)

Om en ny kärlek, den stora kärleken, talar Key och den existerar endast då ”när åtrån till en annan varelse af annat kön smälter samman med trånaden till en själ af vår egen art”. (s. 63) Den är kompromisslös och omätlig ”i sitt kraf på egen fullhet och fullkomlighet, och på motsvarande fullhet och fullkomning i mannens känsla”. (s. 73) För Key är den nya kärleken, i vilken sexualitet, moderskap och kärlek sammansmälts, ”det yppersta villkoret för släktets och de enskildes lifsstegring”, (s. 368) det vill säga en livsmakt som kan förändra samhällets inriktning mot fred och rättvisa.

En annan viktig debattör och inspirator i tidens genuspolitiska diskussion var Elisabeth Dauthendey, som 1901 gav ut *Das neue Weib und ihre Liebe*. Redan året därpå kom den på svenska, *Ny kärlek. En bok för mogna andar*, med förord av Ellen Key.¹²

Den lilla skriften på drygt 80 sidor väckte uppmärksamhet, skapade debatt och gjorde starkt intryck på flera svenska författare, som till exempel Selma Lagerlöf och Edith Södergran, samt förmodligen även på Marika Stiernstedt.¹³ Precis som Key hade Dauthendey läst Nietzsche och i *Ny kärlek. En bok för mogna andar* ser det kvinnliga berättarjaget från sin upphöjda och ensamma position ”ned på det trånga och mörka, som hon lämnat, och på de tusenden, som, slöa och förnöjda, fortfarande kretsar omkring däruti” och inser att den Nya kvinnan är en framtidsvision: ”Den nya kvinnan är millioner mil framom de efterblifna af sitt kön.” (s. 3) Den Nya kvinnan kan emellertid utvecklas om förutsättningen finns – en Ny man. En man som själsligen befinner sig på samma nivå som den nya kvinnan och han måste skapas av henne. Hon måste vänta ”tills han äntligen framträder, framfödd ur hennes kvinnoviljas moderligt varma sköte såsom hennes köns ideal, mot hvilket det nya kvinnosläktets unga mödrar rikta sin längtan och sitt hopp till uppfyllelse”. (s. 6) Dauthendey förespråkar sålunda i *Ny kärlek* kvinnovänskap framför äktenskap i väntan på den Nye mannen.

Låt oss nu se närmare på hur Söderbergs romaner *Martin Bircks ungdom* och *Doktor Glas* förhåller sig till den samtida genuspolitiska diskussionen.

”äga rätt till kärlekens fulla enhet” –

Hjalmar Söderbergs Martin Bircks ungdom

På ett sätt pekar *Martin Bircks ungdom* framåt mot en framtid där kvinnan och mannen kan leva i ett kärleksförhållande på lika villkor genom att huvudpersonen Martin Birck framför kritik mot den rådande genusordningens binära perspektiv i den ”från ett släktled till det nästa ärvda kvinnopolitik”.¹⁴ Han förundras över tidens sexuella kultur där kvinnligt och manligt begär inte betraktas på samma sätt och över hur kvinnor och män själva bidrar till att upprätthålla denna skillnad. Den rådande sexuella kulturen, eller snarare okulturen, är ett ämne som Birck själv reflekterar över och han kritiserar tidens dubbelmoral, som tillåter männen att vandra fram och åter mellan hustru och glädjeflicka; medan kvinnorna, såväl hustrun som glädjeflickan, offras i den rådande sexuella okulturen; i vilken ”två sorters kärlek, en ren sort och en sinnlig sort” (s. 91) ingår. Med sina kodord ”Se kvinnorna” och ”Men kvinnorna” uppmärksammar Birck kvinnornas situation. Det är som om han vill mana fram en bild av en ny tid, där en ny kärlek råder, och i den skall kvinnorna bli synliga. Som man formulerar sig Birck förmodligen på ett nytt sätt kring synen på kärlek och kring förhållandet mellan man och kvinna.¹⁵ Men är den relation som Birck inleder med sin älskarinna mot slutet av romanen en ny sorts förhållande?

Bircks älskarinna lever ensam och är självförsörjande. Eftersom hon inte hade någon förmögenhet har hon inte blivit gift. Därför övergav hon tanken på äktenskap och

började söka sig en älskare, men mannen missförstod hennes avsikter. Hon upptäckte att mannen ville äga henne och hon läste ”i mannens blickar hans hjärtas outgrundliga råhet: hon läste så tydligt, som om det stått skrivet på ett vitt papper, att det som för henne var ett helt nytt liv, kanske undergång, kanske räddning, det var för honom ett galant äventyr”. (s. 126) Birck skiljer sig emellertid från de män som hon tidigare lärt känna. Han skulle vilja erbjuda henne äktenskap, men av ekonomiska skäl anser han sig inte kunna förverkliga detta önskemål.¹⁶

Hos Birck finns sedan de sena tonåren en medvetenhet om att han lever i en hänsynslös sexuell kultur, där mannen utifrån sina maktpositioner sätter normerna för könsgränserna. I hans retoriska fråga ”Vad göra vi med vårt liv, vi män, och vad göra vi med *deras*?” uttrycks en vilja att förändra både förhållandet mellan man och kvinna och framför allt kvinnans situation. Det smärtar honom att han egentligen inte har mycket att ge sin älskade. Han inser att hennes position som ensamstående kvinna är utsatt, särskilt vid sådana tillfällen då han tillsammans med en manlig vän träffar henne på gatan och tvingas i förbigående hälsa för att inte förråda henne.¹⁷ Han förstår henne och hennes ångest inför att bli lämnad, ”ensammare och fattigare än någonsin förr”. (s. 134)

Men hans älskarinna tycks inte beklaga sin situation och konstaterar med viss ironisk underton: ”Men är det inte nästan ett trolleri, när man tänker efter, att vi verkligen ha fått vara i fred ett helt år, och att ingen vet något! Jag tror till och med att folk talar mindre illa om mig nu än förr”. (s. 133) Båda två är klara över att ”deras stackars lycka”, som gläder dem mycket, kan man dock inte tala högt om eftersom den nämligen inte tål ”ordens klara och torra belysning”. (s. 135)

Det är uppenbart att en stark samhörighetskänsla förenar Birck och hans älskade i deras utanförskap:

Nej, de hade ingenting annat att göra, de två ensamma och förfrusna, än att tacksamt och utan alla krav på det omöjliga värma sig vid den lycka som fallit i deras händer och välsigna den dag, då de första gången drevos samman av blodets röst som sade dem, att de passade för varandra och att de skulle kunna vara varandra till glädje. (s. 132)

Birck och hans älskarinna är främlingar i det förra sekelskiftets samhälle och kan helt klart inte leva enligt ”vanliga” människors villkor. De kan inte offentligt ses tillsammans. När det är mörkt, i regn, dis eller snö, vågar de någon gång gå tillsammans på gatan. Går de på teater måste de vänta tills alla har intagit sina platser och först då vågar de sig till sin avantscen, där inga kan se dem.

Det anmärkningsvärda i deras kärleksrelation är den öppna diskussionen om svårigheterna i deras förhållande kombinerad med en passionerad känsla inför varandra. Enligt Birgitta Holm handlar romanens slutkapitel om ”[c]iviliserat samtal och naken li-

delse” mellan Birck och hans älskade och deras kyss i slutet ger dem ”[k]ropp och själ och kosmos”.¹⁸ Det är som om en ny eros är på väg att formuleras i denna kosmiska kyss och Söderberg använder här elden som symbol för kärleken, vilket även Key gör när hon några år senare i *Lifslinjer I* beskriver den stora kärleken:

Den stora kärleken uppstår endast när åtrån till en varelse af annat kön smälter samman med trånaden till en själ af vår egen art. Den blir som elden, renare ju hetare den är och skiljer sig från begärets glöd såsom den hvita hettan i en smältugn skiljer sig från den kring gator och torg burna facklans röda, rykande låga. (s. 63)

Birck och hans älskade förblir ogifta. Om de gifte sig skulle de tvingas delta i den äktenskapsinstitution som Birck, och kanske hans älskade, kritiserar. De försvarar i stället kärleken som förenar dem och Birck uttrycker ett kärlekens credo när han tänker på sin älskade som en gammal kvinna:

Han hade en känsla av att hur tiden ilade, om hon än fick rynkor vid ögonen och grått i håret, aldrig kunde hennes unga, vita kropp bli gammal, den skulle ständigt förbli smärt och ung och varm som nu, och hur åren gingo och vinter efter vinter snöade ned hans ungdom och prickade hans själ och hans tanke med isnålar, alltid skulle hans hjärta som nu värmas vid hennes hjärtas slag, alltid skulle det när de båda möttes slå upp en gnista av den heliga eld, som värmer all världen”. (s. 133)

Här står också elden som symbol för deras kärlek och tillsammans med ordet helig får kärleken en religiös färg, men det är förmodligen inte en kristen kärleksupplevelse som därigenom beskrivs, utan ordet helig indikerar nog det allvar som omger Bircks och hans älskades kärlek.¹⁹

Är då Bircks älskarinna en Ny kvinna? Nej, men jag delar Birgitta Holms uppfattning att hon är en förpost.²⁰ Även om romanen berättas utifrån Bircks perspektiv framträder hon ändå som en ekonomiskt och känslomässigt självständig kvinna. Hon är intellektuell, men hon tycks inte sträva efter att nå en intellektuell samhällsposition. Det synes också som om hon har en stark vilja att bejaka sitt begär och komma förbi den traditionella kvinnorollens förnekanden kring just sexualiteten. Hur hon däremot resonerar kring det faktum att hon blir omyndig om hon skulle gifta sig med Birck får vi inte veta. Inte heller avslöjas det hur hon egentligen ser på sin politiska och juridiska position i det oskarianska samhället. Visserligen förstår Birck att hon är rädd för att bli gravid, men han kommer inte in på hennes rättslösa ställning och att hennes arbetsgivare på grund av en graviditet har rätt att avskeda henne. Gestaltningen av henne är naturligtvis problematisk eftersom vi inte får tillträde till hennes inre och romanen som helhet visar tydligt att Birck och hans älskarinna inte lever på lika genusvillkor i sitt kärleksförhållande. Att de där också intar olika genushierarkiska positioner markeras

genom att Birck just är Birck och hans älskade bara en anonym älskarinna.

Det är ju framför allt genom Bircks reflexioner kring älskarinnans livsvillkor som ensamstående kvinna som läsaren lär känna henne. Hans reflexioner övergår ofta i allmänna resonemang som förmodligen ansluter sig till författarens egen uppfattning. Därför skulle Bircks reflexioner utmynnande i allmänna resonemang kunna vara tentativa formuleringar till ett genuspolitiskt program. Om man för ett sådant resonemang skulle Birck därmed kunna betraktas som en förpost till den Nye mannen.

I likhet med Söderberg reagerade Key starkt mot sexualmoralen och äktenskapssynen i det oskarianska samhället. För henne var kärleken sedlig och äkta mellan två som älskade varandra förbehållslöst och det oberoende av om de levde i en relation med eller utan formell legitimitet. Därmed var Bircks och hans älskarinnas kärlek äkta och sedlig i Keys ögon. På tal om unga kärlekspar, som anser sig ”äga rätt till kärlekens fulla enhet, ehuru i hemlighet, efter som [sic] samhällsförhållandena omöjliggöra det tidiga äktenskapet”, hänvisar Key till just Birck:

Denna ungdomens sedlighetssyn har fått ypperliga uttryck i skönlitteraturen, framför allt genom *Martin Birck*, hvars allvarliga mening – och maning – sammanfattas i de svårmodigt sanna orden: *’Lifvet är inrättadt för de gamla, därför är det en olycka att vara ung. Det är inrättadt för de tanklösa och slöa, för dem som taga falskt för äkta eller till och med föredraga det falska, därför att det är en sjukdom att tänka och känna’...*²¹

Denna helt öppna intertextuella relation mellan Keys *Lifslinjer I* och Söderbergs *Martin Bircks ungdom* visar hur de i sina författarskap byggde genuspolitiska broar.

”Hon måste bli fri” – Hjalmar Söderbergs *Doktor Glas*

Inte bara i *Martin Bircks ungdom* lyfter Söderberg fram mäns och kvinnors lika rättigheter inom och utom äktenskapet. I dagboksromanen *Doktor Glas* (1905) berättar det manliga berättarjaget, doktor Glas, om hur han uppsåtligt mördar pastor Gregorius och för Birgitta Holm är mordoffret i romanen den patriarkala sexualiteten. Det är mannens erotiska tolkningsprivilegium som ska undanröjas.²²

Genom sitt yrkesval är doktor Glas en representant för det framväxande moderna samhället som byggde på ett rationellt och vetenskapligt tänkande. I detta ingick en dokumentation av könsskillnader, där målet var att bevisa att kvinnan var mannen underlägsen vad gällde både moraliska och intellektuella kvalifikationer. Kvinnan blev i denna dokumentation ”en mörk kontinent” och utgjorde därmed ett hot mot mannen och hans hälsa.²³ Till denna kvinnas farlighet refererar Glas när han råder Gregorius att avhålla sig från sexuellt umgänge med Helga:

– Min ordination är enkel och klar: den lyder på skilda sovrum. [– – –] Det är nämligen inte bara själva den yttersta tillfredsställelsen som i detta fall innebär en stor fara; det är också av vikt att undvika allt som kan egga och hetsa begäret. – Ja, ja, jag vet vad pastorn vill säga; att ni är en gammal man, och dessutom präst; men jag är ju läkare och kan ha rätt att tala öppet med en patient. Och jag tror inte att jag är alltför ogrannlaga om jag påpekar, att den ständiga närheten till en ung kvinna, på natten till, måste göra ungefär samma verkan på en präst som på envar annan man.²⁴

Här utnyttjar Glas i sin argumentation sin position som företrädare för vetenskapen genom att hänvisa till tidens vetenskapliga definition av kvinnan och av hennes kropp. Han bejakar på så sätt moderniteten.

Även i hans fascination inför teknologins framsteg märks Glas ställningstagande för det moderna.²⁵ Han är mycket intresserad av klockor och tidsmätning. Han drömmer om att han dödar Gregorius och i denna dröm ser han på sin klocka konstaterande att Gregorius varit död i minst två timmar. Han köper ett gammalt fickur, i vilket han lägger den giftkapsel som senare leder till Gregorius död.

Glas är flanör och som sådan också en representant för den moderna människan, som snarare vill reflektera över livet än leva det.²⁶ Ofta sitter Glas om kvällarna vid en trottoarservering, ibland med sina vänner Birck och Markel, iakttar, lyssnar och kommenterar andra människor.

Som roman rymmer *Doktor Glas* en ideologi vilken skulle kunna betraktas som ett genuspolitiskt försök att omdefiniera maktrelationen mellan könen. I gestaltningen av Helga Gregorius och Glas förskjuts nämligen genuspositioner. Glas intar en feminin genusposition genom att i likhet med tidens borgerliga kvinnor vistas i sitt hem där han från sitt fönster iakttar gatulivet och reflekterar över sitt liv. Rastlöst vankar han ibland av och an genom rummen. Som ung drömmer han om en vacker och ren kärlek: ”Jag ville inte sälja min förstfödslov för en grynvälling, ville inte smutsa min vita mössa.” (s. 37)

Helga Gregorius överträder tidens feminina genusposition och är på väg att bli en ny kvinna. Hon är precis som Martin Bircks älskade en förpost. Så här ser Glas på henne:

Redan första gången jag såg henne slog det mig hur olik hon är alla andra. Hon liknar varken en dam av värld eller en medelklassfru eller en kvinna av folket. [– – –] Men kvinna av ett ursprungligt folk eller av ett som aldrig funnits, ett där ingen klassbildning ännu begynt, där ’folket’ ännu icke blivit underklass. En dotter av en fri stam. (s. 114)

Helga söker själv upp Glas och ber honom om hjälp. Hon är en flanös som rör sig fritt och träffar sin älskade i hemlighet. Viljestyrkan sviker henne emellertid när hennes make bönar och ber och hon ger efter. Till Glas säger hon så här: ”I natt tog han mig med våld. Så gott som med våld. [– – –] Jag är gjord att trampas på.” (s. 46) När hon

inser att hon är gravid är hon både stark och eftergiven. Stoiskt framhåller hon att hon inte vill bli en börda för sin älskade och självmordet betraktar hon som en utväg. När hennes älskade sviker henne för att ingå i ett mera ekonomiskt fördelaktigt äktenskap efter Gregorius död klarar hon ändå sig själv och ber inte då heller Glas om hjälp.

Genom hela romanen fokuseras kvinnans självbestämmande över sin kropp. Till Glas kommer kvinnor som vill avbryta en graviditet. Han avböjer emellertid alltid och hänvisar till sin plikt som läkare. Samtidigt är han rädd för att han läser upp sitt ”pliktformulär” (s. 26 f.) så ofta att han slutligen tror på det själv.

Glas inser också att Helgas situation blir alltmer omöjlig och att han måste mörda Gregorius för att Helga ska kunna bestämma över sitt eget liv. ”Här är det inte fråga om ett enstaka fall av våldtäkt utan om ett livsvarigt förhållande, som väsentligen består i fortsatt, upprepad våldtäkt”, (s. 101) menar han. Om hon skulle vilja avbryta en graviditet är han övertygad om att han inte skulle tveka inför att hjälpa henne. Det avgörande beslutet att döda Gregorius fattar Glas efter att Helga avslöjat sina självmordstankar inför honom. Han vill befria henne från den av den manliga normen bestämda sexuella ordningen som hon är infångad i:

En fånge i fiendeland. Föda sitt barn under den främmande mannens tak och vara nödd att hyckla och ljuga för honom och se hans äckliga fadersglädje – kanske uppspädd med misstankar som han inte törs tillstå men som han kommer att begagna för att ytterligare förgifta hennes liv... Nej, hon kan det helt enkelt inte, det slutar med någon katastrof om hon försöker det ... Hon måste bli fri. Hon skall vara sin egen och råda över sig själv och sitt barn. Då ordnar sig allting för henne, då blir livet möjligt och gott för henne att leva. Jag har gjort en ed vid min själ: hon skall bli fri. (s. 121)

Söderberg aktualiserar ovan ett vanligt missförhållande kring det förra sekelskiftet genom att låta Glas lyfta fram den oplanerade graviditeten som en vanlig anledning till kvinnors självmord. Möjligen gör Glas det även tidigare i sina dagboksanteckningar då han minns sin ungdoms älskade, som drunknar. En lång tid därefter drömmer han om henne om nätterna:

Jag såg den vita kroppen ligga bland sjögräs och slam och lyftas upp och ner i vattnet. Ögonen stod vidöppna, och öppen stod munnen som jag hade kysst. Så kom det människor i en båt, med en dragg. Och draggen fäste sin klo i hennes bröst, i samma unga flickbröst som min hand hade smekt så nyss. (s. 40)

Glas kan ha haft en fri erotisk förbindelse med denna unga kvinna som därmed skulle löpa risk att fördömas av tidens vedertagna moraluppfattning.²⁷ Därför tvingades hon till självmord.

Kanske kan dessa personliga erfarenheter vara en anledning till att Glas i sin dag-

bok implicit uppmärksammar mannens ansvar i ett kärleksförhållande som leder till att kvinnan blir gravid. Samtidigt som Glas kort efter Gregorius död slår fast att osedligheten blommar berättar han nämligen om en man som för sin fästmörs räkning sökt upp honom. Mannen försöker övertala Glas att göra abort på den havande fästmön och erbjuder honom till och med ”två hundra kronor kontant och en växel på samma belopp jämte obrottslig vänskap för livet”. (s. 148) Glas kör förvisso ut honom, men pekar onekligen på att en önskad graviditet är en angelägenhet som berör *såväl* mannen som kvinnan.

Än doktor Glas själv då? Är han en Ny man? På den frågan kan svaret bli både ja och nej. Han strävar efter att formulera en ny syn på kärleken, sexualiteten och på förhållandet mellan man och kvinna. Han strävar även efter att handla och manar ofta i sin dagbok sig själv till handling. ”Liv är handling” upprepar han och han mördar förvisso också Gregorius, men han tror sig inte vara förmögen att inleda ett kärleksförhållande, särskilt inte med Helga som han älskar. I stället skriver den 33-årige läkaren som inte varit nära en kvinna: ”Mig gick livet förbi.” (s. 152) Glas är, precis som Birck, en drömmare som står vid sidan av livet och betraktar det. Han undanröjer dock den patriarkala sexualiteten genom att mördra Gregorius, vilket innebär att Helga befrias såväl från den patriarkala sexualiteten som makens målsmanskap över henne.

I sin äktenskapskritik knyter *Doktor Glas* i viss mån an till 1880-talet idédebatt,²⁸ men det måste vara mer fruktbart att läsa *Doktor Glas*, i likhet med *Martin Bircks ungdom*, mot bakgrund av sin egen tids genuspolitiska diskussion, i vilken Key var en viktig referenspunkt.²⁹ I likhet med Key i sin kärlekslära reagerar Söderbergs båda romaner starkt mot samtidens sexualmoral och äktenskapsuppfattning. I Keys mening är makarna Gregorius’ äktenskap osedligt, eftersom det inte bygger på äkta kärlek. Helga bejakar också sitt begär i enlighet med Keys kärlekslära. Trots att Söderbergs båda romaner har manliga huvudpersoner sätts kvinnan i centrum och det antyds att med henne skulle förändringar komma, vilket skulle kunna sammanfattas i Bircks kodord: ”Se kvinnorna”. I Stiernstedts roman *Lilas äktenskap* däremot är det en kvinnlig huvudperson och denna roman ska vi nu se närmare på.

”Mot en klar och befriande rymd” – *Marika Stiernstedts Lilas äktenskap*

Det synes som om Stiernstedts *Lilas äktenskap* skulle kunna stå i ett intertextuellt förhållande till Dauthendeys *Ny kärlek. En bok för mogna andar*, d. v. s. Stiernstedts Lila har blivit ett svarsporträtt till Lenora, det kvinnliga berättarjaget Dauthendeys bok.³⁰ I såväl Stiernstedts som Dauthendeys gestaltning av både huvudpersoner och händelseförlopp finns det nämligen uppenbara likheter.

Lila lever med sin äldre make Carsten på en herrgård i Stockholms skärgård. Hon engagerar sig i skötseln av gården som Carsten låtit förfalla. När deras son föds intresserar han sig inte för honom. Lila är för Carsten allt, han dyrkar henne och intar närmast en självuppoffrande kärlekshållning inför henne. Hans dyrkan av henne hindrar henne från att tala öppet med honom och därför söker sig Lila till Anna Pira, en gammal lärarinna med keyska drag. Hon blir Lilas förtrogna. I början av romanen bjuder Carsten ut kompositören Simon Feith, som Lila i sin ungdom var förälskad i, till deras hem.³¹ Lila och Simon inleder så småningom ett kärleksförhållande. Lila talar om för Carsten att hon älskar Simon, men denne vågar aldrig säga sanningen till sin svartsjuka hustru. Carsten vill inte skiljas, låter Lila tillsammans med sonen flytta till Stockholm och låter Lila till och med få ett frikostigt underhåll.

Precis som Lenora i Dauthendeys *Ny kärlek* står Lila i en kärleksrelation till två män. Mellan läkaren Andreas i Dauthendeys roman och kompositören Simon i Stiernstedts roman finns likheter i deras uppträdande gentemot Lenora respektive Lila. Både Andreas och Simon beundras av många. Som en kung med huvudet högt skrider Andreas fram bland sina patienter och sprider förhoppningar om tillfrisknande och många i Simons omgivning är smickrade av att få umgås med den store kompositören: ”Herrarna hade många historier om Simon, alla föreföllo smickrade af att känna honom, men väl talade de icke om honom, snarare öfverlägset, ehuru samtidigt erkännande att han var ett geni.” (s. 141) Både Andreas och Simon är fega och falska. Andreas kurtiserar Lenora utan att avslöja att han är gift och Simon vågar aldrig bryta upp från sitt äktenskap, trots att han ständigt betygar sin kärlek till Lila. Såväl Lenora som Lila avvisar dessa två mäns kärlek. Lenora föraktar den dryck som mannens kärlek är: ”Jag vill dricka den dyrbara drycken oförfalskad ur gyllene skålar.” (s. 8) Lila vägrar också fuska i kärlek och inser att för Simon är kärleken en kamp och ”[m]an ljög, man smutskastade, det var ju endast frågan om att äga eller icke äga, den djärfvastes rätt”. (s. 304 f.)

Även mellan Amadeus i *Ny kärlek* och Carsten i *Lilas äktenskap* föreligger likheter. De är båda två äldre män och i dem kan en början till den Nye mannen skönjas. Lenora förstår att hon hos Amadeus funnit det som hon så länge har sökt hos männen. Carsten talar om att Lila har befriat hans hjärta och att det har befriats genom lidande. Något liknande säger Amadeus till Lenora. Han menar ju att mannen genom uppoffring strävar efter fullkomlighet och att han måste för kvinnans skull drabbas av smärta. Carsten talar i sin tur om att han tack vare Lila har mött det högsta, ”den gudomliga mildhetens ursprung”, och att han inte längre ser henne som sin hustru, utan som en syster: ”Min arma, lidande syster! Jag välsignar dig och lyfter dig upp till de höjder, där världens köld längesedan upphört att isa...” (s. 366) Det tycks som om Carsten sätter den själsliga relationen till Lila högst och hans uttalande påminner om det krav på renhet som Lenora i *Ny kärlek* ställer på männen.

I både *Ny kärlek* och i *Lilas äktenskap* uttrycks en strävan efter kvinnlig gemenskap. Dauthendey låter Lenora mana till ett förbund mellan kvinnor, ”i hvilket den heliga rikedomen på godhet och kärlek skulle förblifva fruktbringande i kvinnohjärtat”. (s. 62) När Lila, efter att ha avslöjat sin otrohet gentemot Carsten, flyttar till Stockholm bor hon där tillsammans med kvinnor på tre olika ställen. Det tydligaste ställningstagandet för en kvinnlig gemenskap ligger i hennes beslut att tillsammans med sonen, Carstens systerdotter Louise och vännen Anna Pira flytta till en lägenhet på Valhallavägen. Lila ser en styrka i den kvinnliga sammanhållningen, i det ”lilla idealsamhället”, (s. 330) som Louise kallar deras hem. Dit söker sig vänner och släktingar och om kvällarna diskuteras det livligt, särskilt om kvinnans och mannens förhållande till varandra.

I *Ny kärlek* låter Dauthendey det kvinnliga berättarjaget betrakta det som ett faktum att kvinnan och mannen inte kan kommunicera: ”Det föreföll mig, då jag betraktade dem, som om de och vi voro tvänne slags helt olikartade väsenden; som om vi talade helt olika språk.” (s. 11) I *Lilas äktenskap* föreslår Lila Carsten att Anna Pira skulle få flytta till herrgårdens gästflygel. Carsten vill emellertid inte att ”en tredje” (s. 52) skulle finnas emellan dem och därmed förstår Lila att Carsten vill ha henne för sig själv och att han aldrig kommer att fråga efter hennes åsikt. Lila har också kommunikationssvårigheter med Simon. Hon tror inte på honom när han säger att kärleken till henne ”svider i honom dag och natt” och inser att hans uttalande inte förändrar någonting och att det inte lyfter honom ”en tum öfver hans mått”. (s. 307) I sitt avskedsbrev till Simon menar Lila att Simon är oärlig och hon fortsätter: ”Men kanske du tror att man kan fuska, också vi två fuska, fortsätta med det förflutnas gester, sedan innebörden fallit bort! Det kan inte jag.” (s. 353) Uppenbarligen kan Lila och hennes två män varken tala med eller nå fram till varandra. I *Ny kärlek* uttrycks det så här: ”De [Männen] tänka alltid, där kvinnan känner. Och om de känna, så känna de med andra organer än kvinnan. Men ett talar ytan, ett annat djupet. Och däraf kommer det sig, att mannen och kvinnan mestadels missförstå hvarandra.” (s. 12 f.)

Är då Lila en Ny kvinna? Hon upplever att hennes öde är ”att gå framåt, framåt” (s. 70) och att hennes hjärta lyfter och bär henne ”mot en klar och befriande rymd”. (s. 18)³² Hon strävar efter en inre jämvikt, hon vill lämna misslyckanden bakom sig och ”få nya utgångspunkter”: ”Ur dimmor steg hennes medvetande långsamt, trevande fram.” (s. 175) Här påminner Stiernstedts sätt att uttrycka sig om Dauthendey i *Ny kärlek*, där Lenora ser hur den nya kvinnans insikt om sig själv ”bräckte sitt hölje och lyste fram såsom en ny, gyllene, strålande frukt på lifvets träd”. (s. 2)

Kanske kan man ändå säga att Lila är på väg att bli en Ny Kvinna. Hon är socialt självständig och bedriver en utåtriktad verksamhet i Keys anda i trakten kring sitt och Carstens hem. Hon upprättar ett bibliotek, där vem som helst får låna, hon håller kurser för kvinnorna i sjukvård, hushållning och barnavård, men hon misslyckas med att

nå fram med sitt budskap. Lila är onekligen en intellektuellt självständig kvinna, men hon ifrågasätter inte den rådande sexuella kulturen på det sätt som Louise och hennes vänner gör. Hon är oförstående inför det resonemang kring kvinnans rätt att vara en aktiv könsvarelse, som de för. Lila menar att för dem är kärleken tillfällig, övergående. Kanske är hon, precis som Lenora i Dauthendey's bok, övertygad om att den Nya kvinnan "är dömd till ensamhet, att hon aldrig skall nå den sista fulländningen af sin väsenshelhet i den gifvande och mottagande kärleken till mannen efter hennes val". (s. 4) De väntar på den Nye mannen och i väntan på honom föredrar Lila och Lenora samhörigheten med kvinnor.

I slutet av Stiernstedts roman, då Carsten precis dött, söker sig alla till Lila och i det rådande känslostormande kaoset blir hon tryggheten: "I denna hvirvel sträfvade Lila efter att samla sig själf, hon kände blickarnas vädjande, i henne sökte allas osäkerhet fäste". (s. 381) Därefter är Lila ensam, hon ser i tankarna mycket arbete framför sig och då tänker hon förmodligen på gårdens skötsel. Sonens uppfostran betraktar hon som sin viktigaste livsuppgift. Även om hon inte direkt formulerar en sådan tanke är det inte omöjligt att hon kommer att öppna sitt hem för Louise och Anna Pira och skapa ett litet kvinnokollektiv.

Slutet i *Lilas äktenskap* kan sättas i förbindelse med slutet i *Ny kärlek*, där dess kvinnliga berättarjag lever tillsammans med den döda väninnans dotter, som är konstnär. Hennes tavla "Moderslycka" gör ett starkt intryck på Lenora som uppmanar männen att göra dagens kvinna till mor "att hon må inplanta sitt nya väsende i ett nytt släkte, på det detta måtte blifva i stånd att få njuta de starkas strålande lycka". (s. 79) Tavlan "Moderslycka" skulle kunna föreställa Lila och sonen i romanens slutscen, där hon lyfter upp och för honom intill sig. Han tillhör det nya släktet som växer upp och blir de nya männen och de nya kvinnorna som kan förverkliga den nya kärleken.

I likhet med Söderbergs *Martin Bircks ungdom* och *Doktor Glas* förhåller sig *Lilas äktenskap* till tidens genuspolitiska diskussion, i vilken Key och Dauthendey var viktiga influenser. Stiernstedt knöt i *Lilas äktenskap* sålunda an till framför allt Dauthendey och låter Lila avstå från ett kärleksförhållande så länge det styrs av mannen. I väntan på att kvinnor och män kan leva på lika genusvillkor i ett kärleksförhållande väljer Lila att antingen leva tillsammans med andra kvinnor eller ensam tillsammans med sin son.

Hur är det då med Keys inflytande? Stiernstedts förhållande till henne var ju ambivalent, men det är uppenbart att Stiernstedt tog hänsyn till den etiska aspekten i Keys kärlekslära, vilket också framkommer i hennes artikel om den moderna kvinnan i *Dagens Nyheter* 1909, där hon skriver: "Man har väl aldrig mer grymt gjort Ellen Key orätt än då man korsfäst henne för de brott eller blunder till vilka ett blint driftliv lett enstaka kvinnor! Sedan man läst Ellen Keys böcker och glömt dem igen – läroböcker-nas öde! – står väl ändå som summan av dem denna sats klar och tydlig: 'Giv akt på dig

själ, ansa dig själv! Var sträng!”³³ Just denna uppmaning, att iaktta sig själv och behärska sig, skulle Lila ha kunnat uttala. Hon är en mycket moraliskt medveten kvinna och tar ansvar för sina handlingar. Hon erkänner för sin make att hon har varit otrogen, flyttar från honom och när hennes älskare inte har modet att bryta upp från sitt äktenskap lämnar hon honom.

Carstens offerdöd i slutet av romanen tillsammans med scenen då han exalterat uttrycker sin försoningslära inför Lila kan uppfattas som märklig, nästan parodisk.³⁴ Men här ska man nog inte avfärda gestalten Carsten för snabbt utan i stället ta hänsyn till tidens religiösa diskussion, i vilken Thomas a Kempis *Om Kristi efterföljelse* (1471) spelade en stor roll. Andaktsboken *Om Kristi efterföljelse* består av fyra delar som alla förespråkar innerlighet och självförnekelse. Enligt Thomas a Kempis ska människan värna om sin inre utveckling och frigöra sig från allt som tynger ner och hindrar själen från att nå andlig frihet. På vägen mot självövervinnelsen måste människan genomgå lidande och offer och slutligen segrar hon över livet och döden: ”Har du fullkomligt öfvervunnit dig själf, skall du lättare beherska det öfriga. Ty att segra öfver sig sjelf är en fullkomlig seger, och den som förstår att så beherska sig, att sinligheten lyder förnuftet och förnuftet i allt lyder mig, han är en rätt segervinnare öfver sig sjelf och herre öfver verlden.”³⁵ När människan befriat sig från allt kan hon nå en inre själslig frihet, d. v. s. ett fritt och rent hjärta.

Kring förra sekelskiftet var *Om Kristi efterföljelse* en mycket spridd uppbyggelsebok, vilket visar sig i flera samtida skönlitterära verk. Tomas Webers mor i Hjalmar Söderbergs *Förvillelser* (1895), liksom Leonard Loewen i Hjalmar Bergmans *Loewenhistorier* (1913), läser den och hela Anna Lenah Elgströms författarskap genomsyras av Thomas a Kempis förkunnelse.³⁶ I Marika Stiernstedts *Gena. En kvinnoprofil* (1908) har en av de manliga huvudgestalterna *Om Kristi efterföljelse* som ledstjärna.

Kanske är det Thomas a Kempis förkunnelse som genomlyser Carsten, särskilt när Lila har lämnat honom och han undrar om det är Lila som skulle få uppgiften att befria hans innersta ”från allt slagg” (s. 252). Han väljer att leva i total isolering på sin herrgård, där han mediterar över livet och uppfattas som en slags profet. När Lila träffar honom igen vid sin svärmors begravning slås hon av hur hans ögon ”lyste af en mystisk glöd, och han hade stannat i dörren och såg och såg på henne som på en uppenbarelse”. (s. 360) Carsten anspelar förmodligen på Thomas a Kempis när han säger följande till Lila: ”Du har befriat mitt hjärta, Lila, genom lidandet har det befriats.” (s. 365) Han har befriat sig från alla yttre böjelser; nått ett fritt och rent hjärta.

En motsvarighet till Carsten är Anna Piras döde broder, som förmodligen levde enligt *Om Kristi efterföljelse*. För brodern var det nödvändigt att övervinna världen, kärleken och för honom var livet ”en törnestig att vandra – ont att förbruka som bränsle, för att renad stiga, stiga högt öfver flammorna”. (s. 88) Anna Pira berättar om broderns

asketiska liv för Lila: ”Han steg upp om natten, ryckte sig själf ur bäddens ljumhet och lade sig för en timme på det hårda golfvet för att lära sin kropp liknöjdhet för det yttre.” (s. 89) Anna Pira är också den som ser att Carsten liknar hennes bror och i hennes jämförelse är det som om Thomas a Kempis förkunnar: ”Han har nått bortom [— —] och det är lifvet, förstår du. Ack, söta Lila, så minns jag min egen älskade bror Johan. Den sista tiden talade han alltid till oss, så att vi inte visste om det var ur en dröm. Aldrig har jag upplefvat skönare dagar, och jag tycker ibland att jag ännu går i deras sken”. (s. 362)

I jämförelse med Carstens framstår Lilas offervilja som oklar och svårare att förstå. När hon förälskade sig i Carsten lovade hon sig själf att ”helt och endast lefva för Carstens lycka, den ljufva medkänsla, som fört henne till honom, berusningen af hans stora, beundrande kärlek”. (s. 53) Hon menar att en stark lust att offra sig för Carsten eggade henne. I sina reflexioner över offrandets betydelse tycks hon stå nära Thomas a Kempis: ”Först den som vunnit sig själf helt, kan helt plåna ut sig själf och uppgå, lifgifvande, befruktande, i mänsklighetens stora hjärta”. (s. 279) Lila strävar efter fullkomning och kanske måste hennes vilja till uppoffring snarare ses i ljuset av *Ny kärlek. En bok för mogna andar*. Där menar ju Dauthendey att mannen genom uppoffring strävar efter fullkomning och för kvinnans skull utstår lidande. Måhända är det tillsammans med Thomas a Kempis i bakgrunden Dauthendeys syn på offer som ligger bakom Stiernstedts porträtt av både Carsten och Lila. Efter Carstens död inser Lila att av Carsten har hon lärt sig det hon själf sökt: ”det egna väsendets fullkomning”. (s. 382)

Med *Lilas äktenskap* speglar Stiernstedt den villrådighet som rådde kring, kärlek, sexualitet och moral i början av förra seklet, då man förmodligen samtidigt kunde läsa och ta intryck både från den konservativa Thomas a Kempis och från de radikala, kontroversiella Ellen Key och Elisabeth Dauthendey. Lila, brorsdottern Louise och hennes vän Ellen Pasch, en medicinska som haft flera fria kärleksförbindelser med män, är fångna i det som Birgitta Holm kallar ”det kvinnliga begärets ingenmansland”, alltså i ett gränsland mellan ett alltmer uppluckrat oskarianskt kvinnoideal och en ännu oklar uppfattning om den nya kvinnan.³⁷ Lila kan inte känna igen sig i de frigjorda kvinnorna Louise och Ellen Pasch, för vilka det är lika naturligt att arbeta tillsammans med män som att gå ut med dem om kvällarna. ”Rätten till aktiv existens som könsvarelser” (s. 337), är deras krav. Lila anammar likväl den för tiden radikala tanken att ett sexuellt samliv mellan man och kvinna måste bottsna i äkta kärlek. Denna tanke i enlighet med Ellen Keys kärlekslära kombinerar hon troligtvis med Thomas a Kempis då hon menar att kärleken är ett medel för att nå fullkomning. Med Carsten och Simon kan hon inte nå fram till detta känslotillstånd eftersom det med dem var en kärlek på Carstens och Simons villkor. Därför lämnar hon dem och väntar i stället, i likhet med Lenora i Dauthendeys roman, på en kärlek där båda könen kan mötas och respektera varandra.

*Marika Stiernstedt, Hjalmar Söderberg
och den samtida genuspolitiska diskussionen*

Med *Lilas äktenskap*, *Martin Bircks ungdom* och *Doktor Glas* ställde sig Stiernstedt och Söderberg i centrum av den pågående debatten om genus, kärlek, sexualitet och moral. Mot bakgrund av såväl Key som Dauthendey bedrev de kulturkritik, och omprövade den patriarkala äktenskapssynen som förutsatte ett hierarkiskt förhållande mellan en dominant manlighet och undergiven kvinnlighet.

Söderberg låter inte Martin Birck och hans älskade ingå ett äktenskap omgärdat av patriarkala normer, men han låter doktor Glas undanröja den patriarkala sexualiteten så att Helga Gregorius kan bli en fri och självägande kvinna som bara tillhör sig själv. Stiernstedt utmanar den rådande moralen genom att låta Lila och Carsten leva åtskilda trots att de är gifta. Juridiskt sett har ju Carsten målmanskap över Lila och rätt att föra hennes talan, vilket han inte utnyttjar mer än till att först ordna en bostad åt henne och sonen i Stockholm och ge henne ett ekonomiskt underhåll.

Beaktansvärda skillnader finns det emellertid mellan Stiernstedts *Lilas äktenskap*, Söderbergs *Martin Bircks ungdom* och *Doktor Glas*. Lila lever både på landet tillsammans med Carsten och i Stockholm tillsammans med son, älskare och väninnor ett mera utåtriktat liv än vad Martin Bircks älskarinna och Helga Gregorius ges möjlighet till. Martin Bircks älskarinna väntar på sin älskare i hemmet eller förflyttar sig mellan arbetsplatsen och hemmet. Hennes förvärvsarbete tycks inte ge någon självförverkligande dimension åt hennes liv. Helga verkar förvisso leva ett självständigt liv när hon ensam hastar längs gator och torg för att träffa sin älskare och uppsöker doktor Glas för att diskutera sin situation. Men till skillnad från Lila, som lämnar både sin make och älskare, överges Helga av sin make. Lila ger onekligen ett självständigare intryck än Martin Bircks älskarinna och Helga som också synes vara mer isolerade och därmed mer utsatta. Men precis som Helga blir även Lila änka och det finns all anledning att tro att både Lila och Helga får ett helt annat egenvärde som änkor.³⁸ Trots olikheter kan Martin Bircks älskarinna, Helga Gregorius och Lila ändå otvivelaktigt betraktas som förposter till den Nya kvinnan.³⁹

NOTER

- 1 Det första citatet är ur Ellen Key, *Tankebilder 1*, Stockholm 1898, s. 81 och det andra ur dens., *Missbrukad kvinnokraft*, Stockholm 1896, s. 55.
- 2 Ellen Key, *Lifslinjer I*, Stockholm 1903, s. 71.
- 3 Det har skrivits mycket om det förra sekelskiftets Nya kvinna. Se t. ex. Elaine Showalter, *Sexual Anarchy. Gender and Culture at the Fin de siècle*, London 1991, s. 38–58; Birgitta Holm, ”Edith Södergran och den nya kvinnan”, *Tidskrift för litteraturvetenskap*, 1990: 4, s. 57–64; Ebba Witt-Brattström, *Ediths jag. Edith Södergran och modernismens födelse*. Stockholm 1997, s. 205–254 och densamma, ”Introduction: The New Woman Specter in Modernists Aesthetics”, *The New Women and the Aesthetic Opening. Unlocking Gender in Twentieth Century Texts*, red. Ebba Witt-Brattström, Huddinge 2004. Jämför även Kristin Järvstad, *Den kluvna kvinnligheten. ”Övergångskvinnan” som litterär gestalt i svenska samtidsromaner 1890–1920*, Stockholm & Stehag 2008, där hon i stället för den Nya kvinnan använder begreppet övergångskvinnan.
- 4 I min tolkning av genusbegreppet är min utgångspunkt Yvonne Hirdman. Se t.ex. hennes *Genus. Om det stabila föränderliga former*, Malmö 2001.
- 5 I min tolkning av begreppet intertextualitet lyfter jag fram läsarens position i den intertextuella händelsen. I själva läsaften uppstår en relation mellan text och läsare. Om inte läsaren uppmärksammar intertextualiteten så finns den inte heller. Det handlar alltså inte om den öppna intertextualiteten utan den fragmentariska, vilken kräver en aktiv och konstruktiv läsare. Mitt resonemang utgår i viss mån från Lina Sjöberg, *Genesis och Jernet. Ett möte mellan Sara Lidmans Jernbaneepos och bibelns berättelser*, (diss. Uppsala) Hedemora 2006, s. 26–57. En allmän introduktion till begreppet intertextualitet ger Graham Allen, *Intertextuality*, London & New York 2011 [2000].
- 6 Om Ellen Keys betydelse i samtiden se vidare t. ex. Claudia Lindén, *Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key* (diss. Stockholm) Stockholm & Stehag 2002; Beata Losman, *Kamp för ett nytt kvinnoliv. Ellen Keys idéer och deras betydelse för sekelskiftets unga kvinnor*, Stockholm 1980 och Witt-Brattström 1997, s. 205–254.
- 7 Se vidare Lars O. Lundgren, ”Om Hjalmar Söderberg och Ellen Key”, *Svensk litteraturtidskrift*, 1983: 1, s. 27–37.
- 8 Jfr Ingrid Claréus, *Ellen Key och Elin Wägner*, Stockholm 1981 och Catrine Brödje, *Ett annat tiotal. En studie i Anna Lenah Elgströms tiotalprosa* (diss. Stockholm) Stockholm & Stehag 1998, s. 52 f.
- 9 I sin självbiografi *Mitt och de mina. II. Adjö min gröna ungdom*, Stockholm 1930, skriver Stiernstedt om sina besök hos Key och hur den senare förväntar sig förtroenden: ”Nu skulle jag berätta allt jag hade att berätta om mig själv! Men jag var inte van att öppna mig och inte ens kapabel till det. Den intimitetens gåva, som var en av de mest tilldragande sidorna hos Ellen, saknade jag absolut”. (s. 196) Se även Margaretha Fahlgren, *Spegling i en skärva. Kring Marika Stiernstedts författarliv*, Stockholm 1998, s. 162.
- 10 Uttrycket har jag hämtat från Birgitta Holm, ”Det bortkomna brevet. En röst ur seklets början”, *Sammlaren*, 1996, s. 82.

- 11 Jfr Christina Sundström, som i ”Att älska, njuta och skapa. Om Ellen Key”, *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Faderns huset 1800–1900*, Höganäs 1993, s. 561, uttrycker sig så här: ”I frågan om förhållandet mellan tradition och modernitet i den kulturella utvecklingen satte Ellen Key fokus på *det sammansatta*.” Se även Lindén 2002, t. ex. s. 243.
- 12 Elisabeth Dauthendey, *Ny kärlek. En bok för mogna andar (Das neue Weib und ihre Liebe)*, autoriserad övers. med förord av Ellen Key, Stockholm 1902 [1901].
- 13 Se vidare Holm 1990; Ulf Wittrock, ”Från förra sekelskiftets kulturella arena. 1. Selma Lagerlöf, Ellen Key och sedligheten – en kvinnodebatt. 2. Selma Lagerlöf och Heidenstam”, *Samlaren*, 1994, s. 32; Witt-Brattström 1997, s. 236 och Selma Lagerlöf, *Du lär mig att bli fri. Selma Lagerlöf skriver till Sophie Elkan*, urval och kommentar av Ying Toijer-Nilsson, Stockholm, 1996 [1992], s. 199.
- 14 Hjalmar Söderberg, *Martin Bircks ungdom. Vers. Stockholmskrönikör. Hjalmar Söderbergs skrifter*, inl. av P. Wästberg, med kommentarer av T. Söderberg och H. Levander, Stockholm 1978, s. 137.
- 15 I min tolkning av Hjalmar Söderbergs *Martin Bircks ungdom* (1901) och *Doktor Glas* (1906) utvecklar jag tankar i Birgitta Holms korta men mycket givande uppsats ”Dotter av en fri stam”, *Parnass*, 1994:1, s. 12 ff. Se också artikeln ”Söderberg söderifrån. Tyskt perspektiv på svensk kanon”, *Tidskrift för litteraturvetenskap*, 2001: 3, s. 81–99, som Birgitta Holm och studenter vid Humboldt-Universität i Berlin skrivit tillsammans.
- 16 Varför Birck inte gifter sig med sin älskarinna ar en fråga som diskuterats inom Soderbergforskningen. Bure Holmbäck sammanfattar denna diskussion och vänder sig framför allt mot Tommy Olofssons deterministiska tolkning av Bircks misslyckade kärleksliv. Se vidare Bure Holmbäck, ”Den röda stjärnan. Några anteckningar om slutkapitlet i Martin Bircks ungdom”, *Samlaren*, 1982, s. 40–61. Holmbacks kritik gäller Tommy Olofsson, *Frigörelse eller sammanbrott? Stephen Dedalus, Martin Birck och psykologin*, diss. Stockholm 1981.
- 17 Jfr Kristin Jarvstad, *Att utvecklas till kvinna. Studier i den kvinnliga utvecklingsromanen i 1900-talets Sverige*, diss. Lund 1996, s. 217, där hon menar att av de verk som hon undersöker ar *Martin Bircks ungdom* det enda som ”kombinerar hjältens relation till en kvinna med en djupgående förståelse för hennes samhälleliga situation”.
- 18 Holm 1994, s. 12, 14.
- 19 Jfr Holmbäck 1982, s. 49.
- 20 Holm 1994, s. 14.
- 21 Key 1903, s. 96.
- 22 Holm 1994, s. 14.
- 23 Se vidare Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siecle* (Stockholm, 1994), s. 24 ff.
- 24 Hjalmar Söderberg, *Doktor Glas. Hjärtats oro, Hjalmar Söderbergs skrifter*, inl. Av P. Wästberg, med kommentarer av T. Söderberg och H. Levander, Stockholm 1978, s. 58.
- 25 Jfr Monica Dofs Sundin, ”Två gånger Doktor Glas – en dialog mellan Mai Zetterlings och Rune Carlstens filmatiseringar”, *Dialoger. Feministisk filmteori i praktik*, red. Tytti Soila, Stockholm, 1997, s. 308–314, där hon diskuterar förhållandet till moderniteten i Carlstens och Zetterlings filmatiseringar av *Doktor Glas*.

- 26 Jfr Walter Benjamin, *Paris 1800-talets huvudstad. Passagearbetet*, sv. övers. Ulf Peter Hallberg, red. Rolf Tiedemann, Stockholm & Stehag 1990, s. 343–372, där Benjamin visar att flanörgestalten är komplex och inte enbart en positiv hjälte.
- 27 Hjalmar Söderberg kan här anspeja på Ofelias död som kring det förra sekelskiftet var ett ofta använt motiv i konsten och den mest kända avbildningen är preraphaeliten John Everett Millais målning från 1851. Se även Dofs Sundin 1997, s. 307.
- 28 Claes Ahlund gör i *Medusas huvud. Dekadensens tematik i svensk sekelskiftesprosa*, Uppsala 1994, s. 163 en övertygande tolkning av gestalten Glas mot bakgrund av Klaus Theweleits diskussion om det förra sekelskiftets manlighetsideal. Inte lika övertygande är Ahlunds bakåtppekande perspektiv där han sätter äktenskapskritiken i samband med 1880-talets idéklimat.
- 29 Jfr Holm 1994, s. 15 där hon påpekar att det är mot Freud, Joyce, Kafka och Camus som Söderberg måste läsas. Jfr även Bure Holmbäck, *Hjalmar Söderberg. Ett författarliv*, Stockholm 1988, s. 374, där han menar att Söderbergs *Den allvarsamma leken* motsvarar Ellen Keys program.
- 30 Witt-Brattström hävdar i Witt-Brattström 1997, s. 236 att Dauthendeys *Ny kärlek. En bok för mogna andar* är ”en brukbar intertext” till Stiernstedts tidiga romaner. Till skillnad från Witt-Brattström kan jag emellertid inte se att Dauthendey satt några djupa spår i de övriga tidiga romanerna av Stiernstedt, nämligen *Janinas hjärta*, *Det röda inslaget*, *Gena*, *April*, *Landshövdingens dotter* och *Daniela Herz*. Det är bara i *Lilas äktenskap* som den kvinnliga protagonisten avstår från män och i stället väljer att leva tillsammans med kvinnor.
- 31 I den första delen av romansviten *Vägarne*, *April* (1909), berättar Stiernstedt om Lilas och Simons ungdomstid. De följande delarna i denna romansvit är *Lilas äktenskap*, *Landshövdingens dotter* och *Daniela Herz*.
- 32 Lila har samma känsla precis innan hon får veta att Carsten är död: ”Hennes hjärta klagade och begärde sin rymd, där det kunde få växa och slå ut i blom. Uppåt ville hon, framåt!” (s. 379)
- 33 Marika Stiernstedt, ”Ett ord i all blygsamhet. I anledning av debatten om den moderna kvinnan”, *Dagens Nyheter* 14.11.1909. Se även Margaretha Fahlgren, ”Genus och modernitet i det litterära sekelskiftet”, *Tidskrift för litteraturvetenskap*, 1997:2, s. 36; Fahlgren 1998, s. 43 och Wittrock, *Marika Stiernstedt*, Stockholm 1959, s. 169.
- 34 Jfr Fahlgren 1998, s. 279 ff., där hon i sin tolkning av *Lilas äktenskap* uppfattar Carstens oferdöd som parodisk.
- 35 Thomas a Kempis, *Fyra böcker om Kristi efterföljelse*, sv. övers. Evald Bergman, fjärde upplagan, Stockholm, 1894, s. 157 f.
- 36 Se vidare Brödje 1998, särskilt s. 99 ff.
- 37 Holm 1990, s. 51.
- 38 Detta faktum kan betraktas mot bakgrund av Margareta R. Matović som i *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850–1890*, diss. Stockholm 1984, konstaterar och frågar sig: ”Om den äkta mannen dog, kunde dock den egendomliga situationen inträffa att hustrun genom ett trollslog av lagen ansågs ha alla de egenskaper som

behövdes för att vara en självständig och duglig samhällsmedborgare. Giftermål innebar alltså för en kvinna ett framtidsperspektiv att genom änkestånd erhålla ekonomisk och juridisk myndighet. Kanske hägrade änkeståndet för många kvinnor som stod i begrepp att gifta sig?” (s. 43)

- 39 Naturligtvis skulle Söderbergs *Den allvarsamma leken* (1912), där Lydias äktenskap i viss mån påminner om Lilas, kunna inbegripas i denna diskussion. Se även fotnot 29.

ABSTRACT

“‘Se kvinnorna.’ Marika Stiernstedt, Hjalmar Söderberg and the gender-political context at the beginning of the 20th century”

This study discusses the concept of intertextuality by examining *Martin Bircks ungdom* (1901) and *Doktor Glas* (1906) by Hjalmar Söderberg and *Lilas äktenskap* (1910) by Marika Stiernstedt in the context of early 20th century gender-political discussion. Stiernstedt and Söderberg raise questions about sex, gender, love, sexuality and morality against a backdrop of works such as *Lifslinjer I* (1903) by Ellen Key, *Ny kärlek. En bok för mogna andar* (1902) by Elisabeth Dauthenday (1902) and to some extent *Fyra böcker om Kristi efterföljelse* (1894) by Thomas a Kempis. Stiernstedt and Söderberg show in their literary work that the contemporary gender-political discussion was characterized by security and perplexity. The female protagonists in their novels seem to be trapped in what Birgitta Holm calls “the no man’s land of feminine desire”, that is, in a borderland between an increasingly loosened Victorian ideal woman and an even more vague idea of the New Woman. However, although these three women live under entirely different conditions, they can still be regarded as forerunners to the New Woman.